

ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1918 РІК)

А.АНТОНІШИН

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті розглянуто суспільно-політичні передумови та причини ліквідації гетьманської влади в Подільській губернії. Автор, аналізуючи джерела та літературу, присвячені даній проблемі, визначає головні чинники, що призвели до падіння Гетьманату Павла Скоропадського у досліджуваному регіоні та встановлює коло проблем, невіршених владою.

Ключові слова: Гетьманат, Подільська губернія, Український національний союз, криза, повстання.

Аннотация

В статье рассмотрены общественно-политические предпосылки и причины ликвидации гетманской власти в Подольской губернии. Автор, анализируя источники и литературу, посвященные данной проблеме, определяет главные факторы, которые привели к падению Гетманата Павла Скоропадского в исследуемом регионе и устанавливает круг важных проблем, нерешенных властью.

Ключевые слова: Гетманат, Подольская губерния, Украинский национальный союз, кризис, восстание.

Summary

The article describes the socio-political background and reasons of power in the elimination of hetman Podolia. By analyzing the sources and the literature devoted to this problem, identifies the main factors that led to the fall of the Hetmanate Paul Skoropadsky in the study region and sets the range of important issues unresolved power.

Key words: Hetmanate, Podolia province, the Ukrainian National Union, the crisis, the uprising.

Дане дослідження є спробою висвітлити процес ліквідації влади гетьмана Павла Скоропадського у Подільській губернії.

Окремих аспектів цієї проблеми торкаються у своїх дослідженнях П. Григорчук, О. Яременко, О. Кравчук, В. Лозовий та ін¹. хоча в цілому тема залишається недостатньо вивченою.

Проголошення Української Держави в квітні 1918 р. супроводжувалось радикальними змінами в усіх сферах життя. Кадрова політика гетьманського уряду на Поділлі свідчить, що нова влада сподівалась якнайшвидше утвердити стабільність в губернії. Перевага у призначенні на керівні посади в повітові й губернські органи влади надавалась кандидатам з управлінським досвідом роботи в дореволюційних владних структурах. Звичайно, це сприяло

відновленню нормального функціонування всіх гілок влади в губернії. Однак, досить часто неспроможність налагодити співпрацю з опозицією у деяких керівників повітів призводило до постійних конфліктів місцевими органами самоврядування. В останніх переважали опозиційні гетьманському режимові політичні сили.

В Подільській губернії тимчасові ревізійні комісії, що працювали в червні-липні 1918 р., виявили різні форми антидержавної діяльності земств і міських дум політичного і економічного характеру. По всій території губернії окремі працівники органів самоврядування брали участь в антидержавницьких виступах та погромах маєтків поміщиків. Це давало законні підстави для притягнення винних до кримінальної відповідальності. Справи на них, з відповідними документами, передавалися до адміністративного відділу окружних судів. Іноді протизаконні дії інкримінувалися окремим членам управ. Однак у більшості випадків управи притягалися до суду у повному складі. Автоматично такі урядовці позбавлялися своїх посад, і їхні місця заступали тимчасово призначені комісіями особи, що володіли достатнім досвідом роботи, користувались авторитетом серед мешканців міст і цілком лояльно ставилися до існуючої влади.

Подільська губерньська ревізійна комісія не виявила ніяких протизаконних вчинків у восьми з двадцяти перевірених управ. В Кам'янці-Подільському в ході перевірки міської думи і управи було встановлено, що в багатьох випадках траплялись випадки перевищення повноважень, які негативно позначились на фінансово-господарській діяльності в повіті².

Під час проведення ревізій уряд 30 серпня ухвалив закон про зміну й доповнення до деяких попередніх постанов про проведення виборів міських та земських гласних. Цей закон надавав МВС право, у разі усунення від посад всього складу або окремих членів місцевого самоврядування, затверджувати новий склад управ або окремих їх членів включно до проведення нових виборів³.

Роль органів самоврядування в містах, повітах і сільських місцевостях була зведена до мінімуму, система управління стала жорстко централізованою.

Проведені гетьманськими органами ревізії не були спеціально спрямованими проти місцевих опозиційно налаштованих діячів. Адже за звинуваченнями у корупції звільнялись представники різних політичних сил, в тому числі й прогетьманські. Підсумки ревізії ще раз довели неспроможність системи органів місцевого самоврядування, обраних за законом Тимчасового уряду, забезпечити порядок і стабільність функціонування місцевого господарювання та управління.

Однією з головних причин, що стали на заваді взаєморозуміння гетьманської адміністрації і сільського населення, було зволікання у проведенні аграрної реформи. У той же час виходячи з економічних і політичних інтересів держави, уряд Гетьмана не міг на весні, коли йшла посівна компанія, чи влітку коли розпочався збір урожаю, проводити земельну реформу, яка могла викликати чергове збурення села і призвести до хаосу та безладу. Тому земельна реформа за задумом Гетьмана мала бути проведена в кінці осені та на початку зими. Отже, з боку гетьманського уряду було не зволікання земельної реформи, а більш раціональний намір її проведення, для складання якого потрібен був час і підготовча праця фахівців.

Проведенню аграрної реформи мав сприяти затверджений урядом закон про ліквідацію черезсмужного землеволодіння селян. Для подільських селян в перспективі цей закон міг мати велике значення, оскільки 97,8 % їх земель перебувало у черезсмужному землекористуванні⁴. Однак, його впровадження в життя гальмувалось поміщиками, які сподівались, що гетьманська адміністрація забезпечить дореволюційний порядок землеволодіння. Зрозуміло, що це викликало справедливе незадоволення й нарікання. Все більше дрібних землевласників схилялось до думки, що гетьманська адміністрація у справі вирішення земельного питання підтримує тільки латифундистів.

Неприйнятним для селян було відшкодування збитків, завданих поміщикам в результаті аграрних перетворень, викликаних революцією. З 5 по 8 червня в Кам'янці відбулось засідання оціночно-експертної комісії союзу земельних власників і сільських господарів Подільської губернії. Головним

принципом роботи комісії була ліквідація збитків завданих в ході революції, завдяки чому землевласники сподівались відновити своє господарство. Грошову політику визначали, керуючись цінами на сільськогосподарську техніку на травень 1918 р. Оскільки вони збільшилися в порівнянні з довоєнним рівнем по різних категоріях від 5 до 30 разів, то й селяни мали сплачувати нову її вартість⁵.

Повернення поміщицького землеволодіння викликало велике незадоволення селян. Не погоджуючись з поверненням дореволюційного аграрного ладу, селяни відмовлялись працювати в маєтках. Так, 26 травня гайсинський комітет призначив заробітну плату робітникам на плантаціях цукрового буряку в розмірі 3 крб. 60 коп. за 9-ти часовий робочий день. Селяни Кропив'янської волості Гайсинського повіту, Подільської і Орковецької волості Липовецького повіту Київської губернії не погоджувались на такі умови. Вони погрожували силою захопити заводські плантації цукрового буряку, якщо завод не погодиться на ціну, яка перевищувала тогорічні ціни більше як у 800 разів⁶. Через тиждень до їх вимог пристали мешканці сіл Крутогорби, Ометинці, Жердинівка, Гнатівка⁷. І все ж таки на 20 червня селяни Гайсинського повіту передали землевласникам 16 маєтків, захоплених після оголошення Земельного закону від 18 січня 1918 р.; передача маєтків тривала і далі і лише в 7 селах селяни відмовлялись повертати захоплене майно⁸.

Щоб зібрати врожай на поміщицьких землях в таких умовах і виконати продовольчі зобов'язання перед Центральними державами, уряд застосовував державне регулювання в сільському господарстві. 8 липня 1918 р. був прийнятий закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства», одне з положень якого надавало новостворюваним губернським земельно-ліквідаційним комісіям право примусово залучати до сільськогосподарських робіт в поміщицьких господарствах місцеве населення⁹.

Через відмову селян працювати в маєтках та бездіяльність земельно-ліквідаційних комісій, збір врожаю в поміщицьких економіях в липні 1918 р. забезпечувався силовим примусом за допомогою спеціальних агрономічних

команд окупаційних військ¹⁰. В цілому, застосування позаекономічного примусу при залученні селян до робіт в маєтках, викликало велике невдоволення владою. Опозиційно налаштовані громадські діячі Подільського Національного Союзу, Подільської Селянської Спілки, товариства „Просвіта”, губернської народної управи, управи Всеподільської учительської спілки, Українського духовенства на Поділлі, Союзу кооперативних установ та споживчих союзів склали меморандум, який надіслала губернському старості. В ньому влада попереджалась, що здійснення насильницьких дій над селянами призведе тільки до народного повстання, яке покладе край самій Українській Державі¹¹. Однак незважаючи на протести, влада зуміла забезпечити збирання врожаю в поміщицьких економіях.

Чимале розчарування селянства гетьманською владою було викликано введенням в травні 1918 р. хлібної монополії¹². Відповідна урядова постанова зобов'язувала всіх виробників зернових культур продавати свою продукцію тільки державним заготівельним установам. Цей захід фактично припинив дію ринкового принципу свободи торгівлі, проголошеного ще у першому зверненні Гетьмана до громадян України і позбавив селян права вільно розпоряджатися продукцією власного господарства. Селяни і поміщики, були незадоволені встановленими твердими цінами, а тому не поспішали віддавати хліб конторам Державного Хлібного Бюро та їх представникам.

Земельна політика гетьманського уряду не була доведена до логічного завершення. Залежність режиму П. Скоропадського від німецько-австрійської окупаційної політики, протидія латифундистів стали головними перешкодами у втіленні гетьманської аграрної програми. Окупаційні війська виступали за збереження великих маєтків, як основи гарантованого та рентабельного виробництва і підтримували примусове вилучення сільгосппродукції у населення. В свою чергу великі землевласники вживали всіх можливих заходів для того, щоб не допустити перерозподілу земельного фонду. Це породжувало численні селянські заворушення, нищення посівів та вирубування лісів.

Аграрний законопроект, прогресивний за своїм реальним змістом, гетьманський уряд так і не встиг реалізувати.

Активізації селянських заворушень спричинились дії каральних загонів, спрямовані великими землевласниками. Втративши надію на цивілізоване вирішення земельного питання, селянство підтримало повстання Директорії.

Попри певну стабілізацію галузей народного господарства Поділля, уряд не зумів виконати свого зобов'язання щодо покращення соціального захисту робітників. Ще в серпні 1918 р. залишалась невиконаною заборгованість робітникам залізниць в сумі 200-300 млн. карбованців, яка склалася ще за часів Центральної Ради. Деяким категоріям працівників залізничного транспорту заробітна платня взагалі була зменшена¹³.

Відсутність належного соціального захисту робітників зумовила зростання страйкового руху, який мав переважно економічний характер. В травні 1918 р. на станціях Гречани, Волочиськ і Кам'янець-Подільський відбувся страйк залізничників, причиною якого була невиконана заробітної платні за лютий, березень і квітень¹⁴. Через зупинку руху поїздів загострилась проблема постачання хліба, від чого почала голодувати біднота Кам'янця і Проскурова¹⁵. Міністерству шляхів вдалось зробити виплати по боргах за 1,5 місяці. Уряд зобов'язався погасити заборгованість залізничниками протягом літа¹⁶.

Апогеєм протестів робітників став Всеукраїнський страйк залізничників (17 липня – 2 серпня 1918 р.), головною причиною якого була велика заборгованість у виплаті зарплати. У страйку взяли участь близько 121 тис. залізничників, в тому числі 14 600 на Поділлі. Частково, шляхом виплати заборгованості, а в основному – репресивними методами за допомогою окупаційних військ уряду вдалось припинити страйк.

Гетьманська влада не виконала взяті на себе зобов'язання по виплаті заробітної платні та покращенню соціального захисту залізничників та їх сімей, не вдалось повністю реалізувати програму по боротьбі зі спекуляцією,

налагодити діяльність системи оподаткування та ін. Це позбавило Гетьманат у вирішальний момент підтримки значної кількості робітників Поділля.

Соціально-економічні перетворення на Поділлі значною мірою гальмувались необхідністю постачання Центральним Державам великої кількості м'яса, цукру, збіжжя, в зв'язку з умовами Берестейського мирного договору.

У ліквідації продовольчої проблеми влада досягнула лише часткового успіху. Характерним явищем для міст Поділля восени 1918 р. були постійні черги громадян за продовольством. В кінцевому підсумку уряду Української Держави не вдалося повністю подолати продовольчу кризу, забезпечити міста достатньою кількістю харчів.

Губернська адміністрація намагалась дійти згоди у взаєминах з опозицією. Однак, через постійні арешти, труси й переслідування, з боку деяких повітових старост, більшість лояльно налаштованих опозиційних партій так і не долучилась до співпраці з представниками гетьманської адміністрації у регіоні. Намагання влади повністю контролювати політичне життя і не допустити антиурядових дій викликали хвилю антигетьманської боротьби.

Так, у Вінниці за наказом повітового старости, в ніч на 31 серпня, були проведені масові політичні арешти. В числі 51 затриманого опинились міський голова А. Р. Фанстіль, голова повітової земської управи І. І. Лозинський, директор заводу «Молот» Матусов і низки інших посадових осіб.

Тієї ж ночі державна варта за допомогою губернського комісара по освіті Ю. Щириці провела арешт членів Подільського відділення Українського національного союзу, однак через тиждень всіх затримані були відпущені¹⁷. Подібні арешти пройшли 2 вересня в Балті, де службовці Державної варти заарештували 7 гласних міської думи від соціалістичних фракцій, в Ольгополі 14 соціалістів-революціонерів, в Бершаді – одного соціаліста-революціонера та 6 бундівців¹⁸ і в Могилів-Подільську – 6 соціалістів-революціонерів. Ці арешти були відповіддю влади на серпневе повстання в губернії під проводом УПСР та єврейських політичних партій¹⁹.

В деяких випадках арешти супроводжувались зловживаннями. В Проскурові 5-го вересня 1918 р. головою військово-слідчої комісії полковником Поповичем був ув'язнений відомий громадський діяч, почесний голова повітового санітарного комітету Сергій Миколайович Полозов. Місцеве товариство лікарів, в особі голови товариства доктора А. Н. Голубова, звернулось з проханням до Поповича звільнити доктора С. Полозова на поруки товариства лікарів, в чому було категорично відмовлено, і повідомлено, що звільнення можливе лише після внесення 240 тис. крб. або нерухомості на дану суму. Товариство не змогло зібрати даних коштів і лише звернення до міністра внутрішніх справ допомогло вирішити цю проблему²⁰.

До активної боротьби з політичною антиурядовою агітацією долучилися окупаційні війська. В травні 1918 р. австро-угорське командування повідомило населення Поділля, що запроваджені військово-польові суди будуть карати громадян України за різні правопорушення. В червні 1918 р. австро-угорське командування оголосило про встановлення смертної кари за агітацію проти суспільного спокою, підбурювання населення до збройних виступів і страйків²¹. В серпні повідомлялось, що населені пункти, в яких виявлять агітаторів, будуть спалені²².

Найбільшу активність в антигетьманській діяльності проявляли ліві українські есери та більшовики. Селянство й робітництво, яке з певними надіями сприйняло проголошення Гетьманату у квітні 1918 р., вже в липні-серпні, внаслідок нестримної протигетьманської агітації лівих сил, було готове підтримати антидержавні кроки радикальної опозиції.

У результаті протигетьманської діяльності традиційних українських партій склалась парадоксальна ситуація у взаєминах влади з «Просвітами». У той час, як уряд виділяв кошти на підтримку товариств, видавались декрети і накази про допомогу культурно-освітнім організаціям, представники деяких місцевих осередків вели відкриту агітацію проти політики гетьманської влади та австро-угорських військ.

Просвітяни безоглядно критикували гетьманську адміністрацію, закликали населення до повалення режиму. У відповідь здійснювались арешти просвітніх діячів, заборонялись збори, театральні вистави, мистецькі заходи, реквізовувались приміщення товариств.

Так, вінницька повітова реквізиційна комісія і державна варта за вказівкою австрійської влади в червні почали реквізицію у м. Вінниці приміщення «Просвіти» для розміщення в ньому квартир військовослужбовців²³. Зважаючи на те, що губернський староста в червні 1918 р. заборонив проведення всіх з'їздів і зборів, в тому числі культурницького характеру, без дозволу місцевих адміністраторів, повітові старости почали забороняти проведення зборів «Просвіт»²⁴.

Серйозною перешкодою діяльності товариства «Просвіта» став наказ губернського старости Кисельова від 18 липня 1918 р. про нагляд за членами «Просвіт», яких підозрювали у розповсюдженні відозви «Селянська Грамота». Цей наказ став на заваді мирному вирішенню спірних питань між селянами і власниками маєтків. Встановлювався жорсткий нагляд за членами товариства «Просвіта», було проведено обшуки в товаристві і типографіях²⁵. Нерідко активісти «Просвіти» підозрювались також в антиурядовій діяльності.

В Могилеві-Подільському повіті було закрито всі «Просвіти», а в ніч на 24 липня проведено труси у всіх членів просвітянської ради і, хоч чинам державної варти не вдалось знайти жодних компрометуючих документів, місцеві «Просвіти» так і не змогли продовжити свою нормальну діяльність²⁶.

Члени товариства «Просвіта» у Брацлавському повіті скаржились в Міністерство внутрішніх справ, що староста Врублевський робить перешкоди в скликанні загальних зборів членів товариства і це гальмує розгляд справи позашкільної освіти²⁷. З Кам'янецького повіту повідомляли, що повітовий староста заборонив Лянцкорунській «Просвіті» проводити вистави «По ревізії» і «Москаль Чарівник» з політичних причин²⁸. І перелік подібних конфліктів можна суттєво продовжити.

І все ж на вересень 1918 року внутрішній стан в Україні в цілому був задовільний: було встановлено відносний спокій в центрі і на місцях, більш менш стабілізовано економіку країни. В цей момент Гетьман докладає певних зусиль до залучення українських опозиційних сил до участі в державному будівництві. Однак на заваді постала складна міжнародна ситуація. 29 вересня Болгарія заключає перемир'я з Антантою, а 17 жовтня вийшов цісарський маніфест про перетворення Австрії в «Союз Держав». Наближалась поразка Центральних держав у Першій світовій війні²⁹. В зв'язку з цим посилилась діяльність опозиційних сил в Українській Державі.

Гетьманська адміністрація знала про підготовку опозиції до листопадового перевороту, але у вирішальну мить виявилась неготовою до боротьби з антидержавними силами. Однією з причин падіння гетьманського режиму на Поділлі стала відсутність вірних Українській Державі військових формувань. Сформований в губернії П Подільський корпус під час листопадового повстання перейшов на бік Директорії. В ситуації, коли виникла загроза втратити посаду корпусного командира, генерал П. Єрошевич наказав всім військовим формуванням підтримати виступ уенерівців. Вже за декілька днів після того, як війська Директорії опанували Поділлям, губернія поринула в хаос отаманії та анархії. 30 вересня губерньський староста попередив повітову владу про підготовку опозиційних сил до збройного виступу. В зв'язку з цим він вимагав встановити особливий нагляд за членами ліворадикальних партій³⁰. Вже 9 листопада гетьман ввів військовий стан в декількох губерніях, в тому числі і на Поділлі, а 12 листопада Сергій Кисельов видав постанову про надзвичайний стан в губернії, яка забороняла проводити будь-які збори та зібрання, носити й розповсюджувати вогнепальну зброю, населенню рекомендували залишатись у своїх домівках до відміни даної постанови³¹.

Напередодні повстання, 14 листопада 1918 р., директор Департаменту державної варти П. Аккерман повідомив С. Кисельова про підготовку виступу крайніми лівими українськими партіями³², але, як показали подальші події, вже було пізно.

В перших числах листопада надійшли звістки про революцію в Австро-Угорщині. Австрійські і угорські солдати з частин, що перебували в Балті, Жмеринці, Кам'янці-Подільському, почали арештовувати і розстрілювати своїх офіцерів³³. В Ольгополі 4 листопада солдати разом із селянами випустили арештантів із в'язниці³⁴. 5 листопада вони вирушили на Демівку, де пограбували місцеві господарства³⁵. В Ямполі 6 листопада батальйон 35 полку разом з чинами охоронної сотні і місцевого прикордонного загону пограбували 18 магазинів і декілька квартир³⁶.

Подільське село поступово охопила анархія. 15 листопада у Вінницькому повіті селяни Пенківки, Яцківець, Билин, Іскрені, Бруслинові і Майдану Супрунівського атакували загін Літинської повітової резервної напівсотні. Під час бою повстанці були повністю розгромлені, а їх будинки спалені³⁷. Виступи супроводжувались численними погромами економії³⁸.

В Летичівському і Літинському повітах під час повстання утворилось близько 20-ти більшовицьких партизанських загонів під керівництвом М. Ревуцького і Н. Сандлера, які захопили Лютичів і встановили контроль над більшою частиною повіту. Схожа ситуація склалась в районі Деражні, де діяли загони Д. Туза, Л. Панасюка та С. Шіндера чисельністю близько чотирьохсот чоловік. 26 листопада після кровопролитних боїв із кінним загonom Летичівського повітового старости О. Потоцького вони зайняли Деражню³⁹.

З початком протигетьманського повстання Директорії, зважаючи на відсутність інформації з Києва та поширення анархії в губернії командир II Подільського корпусу П. Єрошевич наказав 18 листопада всім повітовим військовим комендантам підтримати встановлення влади Директорії⁴⁰. Наказом Директорії УНР вся військова, адміністративна і судова влада на Поділлі мали підпорядковуватись П. Єрошевичу. Аби запобігти контрдіям гетьманців, йому надавали право влаштовувати військово-польові суди, які⁴¹. Зважаючи на ситуацію, яка склалась на Поділлі, губернський староста С. Кисельов передав справи призначеному

УНС губернському комісару Г. Степурі і відбув до Проскурова, де згодом був заарештований⁴².

З цього моменту доля гетьманської влади в Подільській губернії фактично була вирішена. Вже 21 листопад Вінниця і Кам'янець-Подільський були зайняті вірними С. Петлюрі частинами. 25 листопада загони селян, що підтримували Директорію захопили Ямпільський та Гайсинський повіти⁴³.

В 20-х числах листопада повстанський відділ кількістю шістсот чоловік повів наступ на м. Могилів-Подільський, в якому розташовувались два австро-угорські полки і два полки польських легіонерів. Місто було оточено з усіх боків. З австрійських частин галицькі українці перейшли на бік повстанців, що і допомогло їм увійти в місто.

У Могилів-Подільському уенерівці оголосили мобілізацію всього чоловічого населення повіту віком до 40 років. Після чого розпочали наступ на м. Жмеринку⁴⁴.

Лише Ольгопільський і Балтський повіти силами Державної варти і добровільних дружин утримували владу гетьмана. 28 листопада Ольгопіль було оточено з 3-х боків. В місті залишився загін варти із 60-ти чоловік та 18 добровольців. В ході кровопролитних боїв рештки гетьманців відступили в Кам'янку. 29 листопада, із захопленням Балти, уенерівці встановили повний контроль над Поділлям⁴⁵.

Директорія призначила Подільським губернським комісаром директора Жмеринської гімназії І. Богуславського, а його помічником колишнього губернського комісара Центральної Ради Г. Степуру⁴⁶.

Падіння гетьманської влади не призвело до стабілізації суспільного життя і зміцнення національної державності у регіоні і в усій Україні. Директорія виявилось неспроможною налагодити діяльність державних структур і організувати відсіч більшовицьким військовим формуванням, які наступали у слід за частинами Директорії. Виступ українських опозиційних сил проти

гетьмана лише розчистив більшовицьким окупантам шлях до утвердження своєї влади в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Григорчук П. С. Політичне становище на Поділлі в період Гетьманату Павла Скоропадського // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє : зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 183–188; Григорчук П. С., Яременко О. І. Вплив німецько-австро-угорських військ на політичні процеси в Україні в 1918 р. // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. : зб. наук. праць. – Вінниця, 2001. – Вип. III. – С. 38–41; Гаврищук А. П., Григоренко О. П., Бондарчук В. П. Партизанський рух на Поділлі проти німецько-австрійських окупантів (1918 р.) // IX Подільська істор.-краєзн. конф. : матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 248–252; Гуменюк С. К. Боротьба трудящих Поділля з австро-німецькими окупантами в 1918 р. // Боротьба за владу Рад на Україні. – К., 1977. – С. 138–156; Кравчук О. М. Поділля в період повалення влади гетьмана Павла Скоропадського (листопад–грудень 1918 року) // Подільська старовина. – 2008. – Вип. IV. – С. 330–341; Лозовий В. С. Перебування австро-угорського окупаційного війська на Поділлі в добу Гетьманату // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 186–191; його ж. Поділля в період гетьманату (1918 р.): Навч.-метод. посібник. – Кам'янець-Подільський : „Медобори” (ПП Мошак М. І.), 2003. — 36 с; його ж. Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.) // XI Подільська іст.-краєзн. конф. : матеріали – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 273–280.
- ² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.240. – Арк.17.
- ³ Закон про зміну й доповнення деяких постанов про переведення виборів міських і земських гласних // Державний вісник. – 1918. – 7 вересня. – С. 1.
- ⁴ Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) – К. ; Донецьк : Вища школа, 1975. – С. 85.
- ⁵ ЦДАВО України. – Ф.628. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.1, 3.
- ⁶ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.75.
- ⁷ ЦДАВО України. – Ф.2026. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 19, 20, 23, 25.
- ⁸ Там само. – Спр.3. – Арк.108.
- ⁹ Копія телеграми з м. Києва на ім'я Подільського Губстарости від 9 липня 1918 р. // Подільські губерніальні відомості. – 1918. – 31 липня. – С. 2.
- ¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.394.
- ¹¹ Там само. – Спр.121. – Арк.2.
- ¹² Законодательные акты 1918 года. Законы Украинской державы. (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). – 1918. – Вып. 5. – С. 11.
- ¹³ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р-1196. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.295.
- ¹⁴ ДАВО. – Ф.П-138. – Оп.8. – Спр.59. – Арк.7.
- ¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.9.
- ¹⁶ ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.244.
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.3116. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 16, 40–40 зв.
- ¹⁸ Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.170. – Арк.10.
- ¹⁹ Там само. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.54.
- ²⁰ Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.25.
- ²¹ Объявление // Слово Подоліи. – 1918. – 21 июня. – С. 1.
- ²² Острога // Голос Подольской церкви. – 1918. – 4 августа. – С. 1.

- ²³ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р-1158. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.25.
- ²⁴ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.332-333; там само. – Ф.1794. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.32-34.
- ²⁵ Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.30.
- ²⁶ Там само. – Спр.39. – Арк.2.
- ²⁷ ДАХО. – Ф.Р-1158. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.34.
- ²⁸ По Україні // Нова Рада. – 1918. – 27 серпня. – С. 3.
- ²⁹ *Левчук Д.* Гетьманщина з 1918 року в світлі фактів // *Ідеї і люди 1917–1923.* – Нью-Йорк : Булава, 1968. – С. 391.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф.3116. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.4.
- ³¹ Постановење // Слово Подоліи. – 1918. – 12 ноября. – С. 2.
- ³² ДАХО. – Ф.Р-270. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.50.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.207; ДАВО. – Ф.Д-192. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.147-147 зв.; Документи о разгроме германских оккупантов на Украине, 1918 г. / [ред. кол. *И. И. Минц, Е. Н. Городецкий и др.*] – Б.м. : ОГИЗ, 1942. – С. 196.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.120.
- ³⁵ Там само. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.203. – Арк.6.
- ³⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф.419. – Оп.1. – Спр.7343. – Арк.1.
- ³⁷ ЦДАВО України. – Ф.2207. – Оп.1. – Спр.1350. – Арк.5.
- ³⁸ Там само. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.152.
- ³⁹ Телеграми // Село. – 1918. – 29 листопада. – С. 2.
- ⁴⁰ *Єрошевич П.* З боротьби українського народу за свою незалежність // *За державність.* – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 24.
- ⁴¹ ДАХО. – Ф.Р-261. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.40.
- ⁴² *Копержинський К.* Як стався переворот в Кам'янці // Село. – 1918. – 23 листопада. – С. 2.
- ⁴³ ЦДІАК. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.7355. – Арк.33.
- ⁴⁴ *Ткач Ф.* З повстання в 1918 р. / *Ф. Ткач* // *За Україну.* – Каліш, 1921. – Ч. 6–7. – С. 24.
- ⁴⁵ ЦДІАК. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.7355. – Арк.34.
- ⁴⁶ Там само. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.7355. – Арк.17.